

”גן המלך בשער בין החמתיים” עיון בפרשת בריחתו של צדקיהו מירושלים

א.

ויהי כאשר ראם צדקיהו מלך יהודה וכל אנשי המלחמה ויברחו ויצאו לילה מן העיר דרך גן המלך בשער בין החמתיים ויצא דרך הערבה. וירדפו חיל כשדים אחריהם וישגו את צדקיהו בערבות ירחו... (ירמיה לט ד-ה, בשינויים קלים גם במל"ב כה ד-ה).

כך מתוארת בריחת צדקיהו ואנשיו מירושלים בעת החורבן, לאחר שהובקעה העיר. מפשטות הפסוקים עולה שצדקיהו הלך מעל פני הקרקע, וכך פירש מנחם בולך **בדעת מקרא**, אך במסורת היהודית השתרש פירושו של רש"י:

מערה הולכת מביתו (של צדקיהו - י"מ) עד ערבות יריחו וברח לו דרך המערה, והקב"ה זימן צבי הולך על גג המערה חוץ לעיר ורדפו כשדים אחרי הצבי, וכשהגיעו לפתח המערה בערבות יריחו ראוהו ולכדוהו (רש"י במלכים ובירמיהו שם).¹

מקורו של רש"י הוא בפסיקתא רבתי סוף פרשה כ"ו:²

כשראה צדקיהו כן יצא לברוח במחילה שהיתה הולכת ליריחו, מקום אמת המים באה, והיה יגע והיו בניו מהלכים ראשוניים. ראה אותו נבזרדן וכו'.

מסתבר שהאגדה כולה בנויה על הפסוקים שביחזקאל יב. יחזקאל הניתן כמופת לבני ישראל (פסוק ו), ממחיש ומדגים להם את סופו של צדקיהו:

ואעש כן כאשר צויתי כלי הוצאתי ככלי גולה יומם ובערב חתרתי לי בקיר ביד בעלטה הוצאתי על כתף נשאתי לעיניהם (פסוק ז).

¹ באופן דומה פרש גם ביחזקאל יב ה וכך פירש גם הרד"ק.

² מהדורת איש שלום, תל אביב תשכ"ג, עמ' קל"א.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ובהמשך :

והנשיא אשר בתוכם אל כתף ישא בעלטה ויצא, בקיר יחתרו להוציא בו פניו יכסה יען אשר לא יראה הוא את הארץ. ופרשתי את רשתי עליו ונתפש במצודתי והבאתי אותו בבלה ארץ כשדים ואותה לא יראה ושם ימות. (פסוקים יב-ג)

פרט אחד מהתיאור המפורט ביחזקאל - **ואותה לא יראה** התקיים כפשוטו. וכפי שנאמר במלכים :

ואת עיני צדקיהו עָנַר ויאסְרָהוּ בנחשתיים ויבָאָהוּ בבל (מל"ב כה ז)³

נראה שהמדרש הבין, שכשם שפרט אחד בנבואת יחזקאל - על סופו של צדקיהו - התקיים כפשוטו, כך נתקיימו גם שני הפרטים האחרים. כלומר, צדקיהו יצא דרך 'חור בקיר', שבהרחבת משמעות ניתן להבינו כמחילה נסתרת ולא על פני האדמה. כך גם תחילתו של הפסוק - **ופרשתי את רשתי ונתפש במצודתי** - מתפרש אודות צדקיהו שנתפש ברשת ציידים כחיה, כלומר בעת מסע ציד.

ב.

מדברי רש"י עולה, שמדובר במערה תת-קרקעית ההולכת מתחת לאדמה מירושלים ועד יריחו, ושם פתחה. לכאורה מדובר איפוא על דבר בלתי מצוי, שמקומו בתחום האגדה בלבד.

מקובל היה בירושלים לזהות את מערת צדקיהו עם מחילה תת קרקעית של מחצבה מימי הבית השני, שיצאה מתחת התומה הצפונית של העיר בין שער שכס לבין שער הורדוס. המערה פונה כלפי דרום אל סמוך לחומתו הצפונית של הר הבית והיא נמצאת מתחת לחלק גדול מן השכונה הנקראת הרובע המוסלמי, בחלק שבין חומת הר הבית הצפונית לחומת העיר הצפונית. אורכה המירבי - 230 מטרים ורוחבה המירבי - למעלה מ-100 מטרים. שטחה הכולל הוא למעלה מ-9000 מ"ר

בהמשך המדרש שם מופיע פרט נוסף :³

"...ואחר כך חטט את עיניו ונתנם בתנור והוליכו בבלה. והיה צדקיהו צווח ואומר בואו וראו כל בני אדם, שהיה ירמיה הנביא מתנבא עלי ואמר לי, לבבל אתה הולך ובבבל תמות ובבל עיניך לא יראו. ולא הייתי שומע לדבריו, והריני בבבל ועיני לא רואות אותה".

פירש ר' מאיר איש שלום במהדורתו בפירוש **מאיר עין**, שהכוונה לפסוק **בירמיהו** לד : "כי תפש תתפש ובידו תנתן ועיניך את עיני מלך בבל תראינה ופיחה את פיך ידבר ובבל תבא" (פס' ג). משמע, שכשיבוא לבבל כבר לא תוכלנה עיני לראות. אולם דיוק זה דחוק, ולעני"ד כוונת המדרש לפסוק שהובא **מיחזקאל**, ששם נאמר במפורש שצדקיהו לא יראה את בבל אף שיבוא לשם, וחילופי שמות נביאים ומלכים הם דבר מצוי במדרש.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וגובה הממוצע הוא כ-15 מטרים, אך 'מסורת' זו אין לה כל כך על מה שתסמוך⁴. אין סברה לומר שצדקיהו יצא דווקא צפונה לשטח הפתוח ונטול המסתור ומשם פנה מזרחה ליריחו. זאת ועוד, שהמחילה - היא כאמור - מתקופת הבית השני. שלילת זיהוי זה של המערה מוסכמת היום על כל החוקרים.

לעניות דעתנו פרשת המחילה ניתנת להבנה מן הפסוקים עצמם:

ויברחו ויצאו לילה מן העיר דרך גן המלך **בשער בין החמתים** (שם)

אל מקום זה נחפרה, מספר דורות קודם לכן, נקבת **חזקיהו**, ערב מצור סנחריב.

ומקנה עשיתם **בין החמתים** למי הברכה הישנה

ולא הבטתם אל עושיה ויצרה מרחוק לא ראיתם. (ישעיהו כ"ב יא)⁵

נקבת חזקיהו היא מנהרה באורך 533 מטרים. תחילתה במעיין הגיחון שמחוץ לחומה וסופה בבריכת השילוח שבתוך החומה בגיא (הטרופיאון) מתחת לעיר דוד, ולידה הבריכה הישנה (320 מטרים בקו אורז). גובהה נע בין 1.60 מ' ל-5.5 מ' ורוחבה מאפשר מעבר בני אדם בתוכה בטור, אל מחוץ לחומה בנחל קדרון. לכתחילה תוכננה הנקבה למעבר מים ממעיין הגיחון שמחוץ לחומה אל המקווה ואל הבריכה הישנה שמדרום, ומתחת לעיר דוד בתוך החומה. כוונתו של חזקיהו היתה לספק מים לעיר מן הגיחון בעת מצור סנחריב, אך היא יכלה לשמש גם כמנהרת מילוט מן העיר בעת מצור. המדרש מספר על שבנא אשר על הבית, ראש השרים המודח בימי חזקיהו, שערק מירושלים הנצורה אל צבא סנחריב (עיין ישעיהו כב טו-כה, כח יד-טו וסנהדרין דף כ"ו ע"א וע"ב), וייתכן שהמדרש ראה נתיב בריחה זה לנגד עיניו.

לימים אולי נעלם סודה של המנהרה ויכולתה לשמש מנהרת מילוט, אך בית המלוכה של צדקיהו שמר סוד זה לעצמו והשתמש בו לנסיון הצלה בעת החורבן.

⁴ אמנם רבי יעקב מפריס, שבא ארצה לפני כשבע מאות וחמישים שנה (שנת ז' לאלף הנוכחי), מזכיר אתר זה שתושבי העיר מכנים אותו 'מערת צדקיהו'; וכן ר' אשתורי הפרחי (כפתור ופרח, סוף פרק ו', מהדורת י"פ גרוסברג ירושלים תשי"ט - עמ' כ') מזכיר אף הוא מערה זו (בטעות כתוב שם מערת **חזקיה**, וצ"ל **צדקיה**).

כאמור, המסקנה המקובלת בין החוקרים היום היא, שמדובר במערת חציבה מימי הבית השני, וייתכן שמשם חצב הורדוס אבנים למפעלי הבנייה המפוארים שלו. מערה זו חשף ד"ר גיימס ברקלי בשנת תרי"ד, ופרטיה תועדו בחוברת בהוצאת החברה לפיתוח מזרח ירושלים, שכתב הארכיאולוג מאיר בן דב.

⁵ החומותים הן כנראה החומה הישנה של עיר דוד והחומה החדשה של ההר הנקרא היום הר ציון, שנשפך לירושלים. בין שתיהן - הואדי המכונה 'תירופיאון', ומשם מוצא הנקבה. המילה "החמתים" נמצאת במקרא בשני מקומות אלו בלבד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מחילה זו אמנם אינה מגעת עד יריחו, אך המדרש שהבאנו מן הפסיקתא אינו מציין שהמחילה מגיעה עד ליריחו, אלא שדרכה נמלט צדקיהו לשם. אם כך היה, ניתן לצייר מהלך מאורעות שמתקבל על הדעת: צדקיהו יצא בלילה דרך הנקבה אל מחוץ לחומה הראשונה בעת שחיל הכשדים פרץ לעיר וחיפש אותו בתוך העיר. החומה השנייה נהרסה. צדקיהו וחילו ניצלו את המהומה והתקדמו במורד נחל קדרון מזרחה, ומשם עלו לערבות יריחו בדרכם אל בעליס מלך בני עמון יריבו של נבוכדנצר (גם ישמעאל בן נתניה נמלט אליו לאחר שהיכה את גדליה - עיין ירמיהו מא י-טו). שם נתפס צדקיהו בידי חיל הכשדים, משגילו את נתיב בריחתו מירושלים, או בדרך מקרה.

לדעת בעל המדרש ייתכן שאמת המים שעליה דיברה הפסיקתא היא היא נקבת השילוח שדרכה נמלט צדקיהו, ואין להוציא מכלל אפשרות שבריחתו ההסטורית של צדקיהו התנהלה בנתיב זה!

ג.

לאור דברינו אלו נפרש שני מקראות, האחד בישעיהו והשני בירמיהו. חז"ל נחלקו בהתייחסותם לחפירת הנקבה בימי חזקיהו. ברייתא במסכת פסחים (נ"ו ע"ב והובאה גם בברכות י" ע"ב) מונה את הטיית הגיחון בין שלושה דברים שחלקו בהם חכמי דורו של חזקיהו עליו, ולא הסכימו עימו בכך:

ששה דברים עשה חזקיה מלך יהודה. על שלושה הודו לו ועל שלושה לא הודו לו. גירר עצמות אביו על מיטה של חבלים והודו לו. כיתת נחש הנחושת, הודו לו. גנו ספר רפואות והודו לו. ועל שלושה לא הודו לו. קיצץ דלתות של היכל ושיגרן למלך אשור ולא הודו לו. **סתם מי גיחון העליון ולא הודו לו.** עיבר ניסן בניסן ולא הודו לו.

אולם באבות דרבי נתן (ב' דף)⁶ נמנית סתימת מי גיחון העליון בין ארבעה דברים שהסכימה דעתו של חזקיהו לדעת המקום.

בפשטות נראה שהברייתא בפסחים ובברכות, שגינתה את חזקיהו על חציבת הנקבה והטיית הגיחון, הסתמנה על הפסוקים בישעיהו (כב יא-יב):

ומקוה עשיתם בין החמתים למי הברכה הישנה ולא הבטתם אל עשיה ויצרה מרחוק לא ראיתם. ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה וְלַחֲגֹר שֵׁק.

בישעיהו, כבברייתא, מושמעת ביקורת - ואפילו חריפה - על מפעל המים, ואילו הברייתא שבאבות דרבי נתן הסתמכה על הפסוקים בדברי הימים ב' (לב א-

⁶ מהדורת ש"ז שכטר, ניו יורק, תשכ"ז, נוסחה א' בדף 1.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ח), המתארים את הכנותיו של חזקיהו למלחמה ואת סתימת מי הגיחון כדברים חיוביים ונכונים שנעשו להגנת העם.

ייתכן שספר דברי הימים מתבונן במפעל בדיעבד, לאחר שכבר בא חיל אשור לירושלים, והיה צורך לסתום את הגיחון כדי להקשות על האויב, ואילו הביקורת של ישעיהו היא לכתחילה על עצם ההסתבכות במלחמה עם אשור, שהרי הנביא הבטיח "בשובה ונחת תושעון" (ל טו). הסתבכות זו היא שגרמה לצורך להטות את הגיחון, לבצר את החומה ולשים דגש על מאמץ צבאי במקום על דברים חשובים יותר.

עוד ייתכן שספר דברי הימים בוחן את הטיית הגיחון מבחינה צבאית (שיקול דעת נכון), ואילו ישעיהו בוחן אותה מבחינה אמונית, וכאן היה פגם. ייתכנו אף חילוקים נוספים.

אולם ייתכן, בעיקר לאור המשך הנבואה, שביקורתו של הנביא היא על שבנא וסיעתו, שניהלו באותה עת את ירושלים בפועל. הנביא מתכוון לחשוף בביקורתו את מזימתם להשתמש במנהרה הכרויה כדי להימלט דרכה אל צבא אשור, ולבגוד בחזקיהו; שהרי כך נאמר בהמשך הנבואה:

לך בא אל הסֶכֶן הזה על שבנא אשר על הבית.

(שם טו-טז)

מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר?

ייתכן שישעיהו מתנבא כאן, שהמנהרה תהפוך לקברו של הבוגד העריק, שהרי על פי מסורת חז"ל (סנהדרין, כ"ו ע"ב) אכן ערק שבנא ונתפס בידי חיל סנחריב, והומת בביזיון.⁷

⁷ א. פירוש מקובל לקבר שחצב שבנא הוא תגליתו של קלרמון-גאנו ב 1870 - שתי כתובות קבר עבריות חקוקות בסלע על יד כניסת מערה בכפר השילוח, ונתפעתו בידי נחמן אביגד (ארץ ישראל ג', תשי"ד, לוח ג': "קברת... יהו אשר על הבית", ושהכוונה לשבניהו - שבנא וזה קברו שחצב לו. על פי זה - הביקורת עליו היא הגאווה והפאר שנהג בהם (עיי' גם א' דמסקי, **שבנא, שבנה**, אנציקלופדיה מקראית כרך ז' עמ' 499-501). אך השערתנו היא (בהמשך לדרכם של חז"ל בגמרא בסנהדרין כ"ו) שחומרת מעשהו של שבנא היא הבגידה והעריקה אל מלך אשור. ולפי זה "קברו" הוא הנקבה שחפר מבחינתו - כמערת הימלטות (וכפי שגינהו ישעיהו; ומבחינת חזקיהו - כהטיית הגיחון וכפי ששיבחו ספר דברי הימים).

ב. ייתכן שזה פשר ההשוואה היחידאית בין "ומי לך פה" (ישעיהו כב טז) לבין "עוד מי לך פה" (בראשית יט יב) שאומרים המלאכים ללוט הנמלט במחותרת מסדום רגע לפני חורבנה, וכמוהו מנסה שבנא להימלט מירושלים (שהנביא השווה אותה בימי חזקיהו לסדום ועמורה - ישעיהו א') בימיה האחרונים, לדעתו. (השוואה זו מפי ידידי ר' יונתן גרוסמן הי"ו, ואני מודה לו על כך).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ד.

הנחתה של הפסיקתא להבנתנו היא, שצדקיהו חזר על תחבולתו של שבנא - ראש השרים של חזקיהו - ופתח מחדש את הנקבה כנתיב מילוט, עשויה להביא למסקנה שבריחתו של צדקיהו היתה מתוכננת היטב עוד ימים או שבועות לפני פריצת חיל כשדים לירושלים. מסקנה זו עשויה לבאר לנו פרשה תמוהה בירמיהו.

בימיה האחרונים של ירושלים, בעת המצור הבבלי שבימי צדקיהו, מתנהג ירמיהו הנביא בדרך תמוהה המעוררת את זעמם של שרי צדקיהו ועלולה לעורר ביקורת קשה אף אצל קורא בן דורנו.

ירמיהו מטיף לכניעה למלך בבל, אך הוא אינו מסתפק בניסיון לשכנע את המלך ואת השרים בדבריו. הוא אומר זאת אף ללוחמים מגיני העיר, שעל כל אחד מהם לחוד להיכנע ולצאת בגפו אל הכשדים כדי לחיות, ולא דווקא כממלכה המתארגנת לכך.

כה אמר ה' הישב בעיר הזאת ימות בחרב וברעב ובדבר והיצא אל הכשדים יחיה והיתה לו נפשו לשלל וחי.
כה אמר ה' הנתן תנתן העיר הזאת ביד חיל מלך בבל ולכדה. (ירמיהו לח ב-ג)

ירמיהו מואשם בריפוי ידי הלוחמים ומושלך לכלא, ולכאורה בצדק, שהרי אם מותר לנביא לבוא ולשכנע את הממלכה בנבואתו, האם הותר לו לרפות ולפרק את צבא המגינים שלא בהסכמת המלך?

בהמשך הנבואה נראה בבירור, שצדקיהו אכן היה משוכנע שאי-כניעה תביא לחורבן, ושלקרב ההגנה אין כל סיכוי. ירמיהו מפציר בצדקיהו להיכנע למלך בבל כמוצא אחרון להצלת בית המלוכה, העיר והמקדש. לצדקיהו יש על כך תשובה אחת בלבד:

ויאמר המלך צדקיהו אל ירמיהו אני ד'אג את היהודים אשר נפלו אל הכשדים פן יתנו אותי בידם והתעללו בי. (לח יט)

ירמיהו מפריך את חששו של צדקיהו. לצדקיהו אין על כך תשובה, אך הוא אינו נכנע למרות הרוגי החרב, הרעב והדבר המתרבים מיום ליום.

ביום שנלכדה ירושלים ושרי בבל התיישבו בשערה, ברחו צדקיהו ומקורביו מן העיר דרך גן המלך בין החומותים. ייתכן שצדקיהו התעקש **כביכול** על הגנתה של ירושלים, רק כדי להכין את דרך מנוסתו דרך הנקבה לערבות יריחו ומשם למזרח הירדן. אילו טובת העם היתה לנגד עיניו של צדקיהו, הביקורת על ירמיהו היתה מוצדקת. אף שהיה עובר עבירה ונטל על עצמו אחריות כבדה מנשוא בהמריית פי הנביא, הוא המלך והוא המפקד על צבא המלחמה ואין לעקוף את דבריו, ואפילו

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לא נביא! אולם כיוון שהחזקת המגינים על חומות ירושלים לא נבעה מבקשת טובת העם, שהרי המלך ידע שאפס הסיכוי לנצח את חיל בבל, אלא מבקשת טובתו האישית של המלך ויכולתו להימלט בשעת צרה בפתח סודי ולהפקיר את עמו למשיסה, לא היתה כל מחוייבות כלפי מלך כזה! כשבטלה מלכות מירושלים היה על כל איש להציל את עצמו, כפי שאמר ירמיהו. **לא ירמיהו בגד בממלכה ובצבאה, אלא צדקיהו - שביום פקודה, ביום מבחן ובעת שיש צורך ליטול אחריות - ברח והפקיר את עמו לחרב האויב!**